

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

DEMBITZ GABRIELLA

RECREATING IMPERIAL THEBES
MONUMENTAL INSCRIPTIONS, BUILDING AND POLITICAL ACTIVITY OF THE
HIGH PRIESTS OF AMUN AT KARNAK FROM HERIHOR TO MENKHEPERRE

Történelemtudományok Doktori Iskola
A Doktori Iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor DSc, az MTA doktora

Egyiptológia Program
A Program vezetője: Dr. habil. Bács Tamás, egyetemi docens

A bizottság tagjai:
Dr. Ritoók Zsigmond MHAS, professor emeritus
Prof. Dr. Török László, akadémikus
Dr. Liptay Éva, gyűjteményvezető – Szépművészeti Múzeum
Dr. Schreiber Gábor, egyetemi adjunktus
Dr. Irsay-Nagy Balázs János, egyetemi tanársegéd
Dr. Hasznos Andrea, egyetemi tanársegéd
Dr. Kóthay Katalin Anna, muzeológus – Szépművészeti Múzeum

Témavezető: Dr. habil. Bács Tamás, egyetemi docens

Budapest, 2014

Bevezető

A 21. Dinasztia történelme az elmúlt évtizedekben a tudományos érdeklődés középpontjába került, és az elmúlt években számos olyan új tanulmány látott napvilágot, amely megpróbált választ találni az időszak nehézségeire. Mégis a mai napig K. Kitchen 1973-ban írt *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 BC)* című munkája szolgál számunkra alapvető összefoglalásként. A szerző ezt a művet 1986-ban bővítette az időközben napvilágot látott tudományos eredményekkel, majd 1995-ben egy új előszóval látta el. A fent említett tanulmányok nagy része főleg az Amun főpapok sorrendjét igyekszik megállapítani a 21. Dinasztia elején.

A jelen munka Herihor, I. Pinodzsem, Maszaharta és Menheperré templomokban elhelyezett felirataira koncentrál. A 21. dinasztia első felének e négy meghatározó alakja a legfőbb hadseregparancsnok (*jmy-r(3) mšꜥ wr*) és a thébai Amun főpapja címet viselte. Ugyan az itt vizsgált szövegek már az egyiptológiai kutatások kezdete óta ismertek, közülük mégis csak néhány kapott részletes figyelmet. Ezek a vizsgálatok is leginkább a kronológiai nehézségek megoldására koncentráltak, vagy nyelvészeti célokat szolgáltak.

A szövegek késő egyiptomi nyelve, köszönhetően J. Černý – I. Groll, F. Junge, K. Jansen-Winkel és J. Winand kutatásainak, jól ismert. Noha a templomfeliratok általában megőrizték az ezeken használatos tradicionális kifejezéseket, az új nyelvi fázis jól nyomon követhető sztéléken és adminisztratív dokumentumokban.

M. Römer 1994-ben íródott *Gottes- und Priesterherrschaft in Ägypten am ende des Neuen Reiches. Ein religionsgeschichtliches Phänomen und seine sozialen Grundlagen* című alapvető munkája volt az első, amely a fent említett feliratokat nem csupán kronológiai, hanem szociálpolitikai vizsgálatnak is alávetette. M. Römer tanulmányában a szövegek e négy befolyásos hadseregparancsnok és Amun főpap címeinek vizsgálatához szolgálnak alapul. Analízisében ezeket a korábbi Amun főpapok címeivel és felirataival is összevetette. Emellett a mű az egyiptomi orákulum-kutatás meghatározó tanulmánya.

Herihor Honszu templomban felvésett szövegeit és jeleneit az Epigraphic Survey of the Oriental Institute of the University of Chicago adta közre, míg a 21. Dinasztia hieroglif szövegeit K. Jansen-Winkel gyűjtötte össze és publikálta. Ezek közül csupán egy válogatás jelent meg R. Ritner fordításában.

Annak ellenére, hogy az imént említett munkák minden kutatásnak alapját képezik, a szövegek összefoglaló vizsgálata és kontextualizálása, amely a jelen munka célja, a mai napig váratott magára. A fent említett nagy hadseregparancsnokok és Amun főpapok karrierjük egy bizonyos pontjától kezdve királyi jelzőket és titulaturát is használtak.

A dolgozat Herihor, I. Pinodzsem, Maszaharta és Menheperré építészeti programjára és tevékenységére koncentrál remélve, hogy ennek segítségével jobban beleláthatunk a 21. Dinasztia első felének vallási, szociális, gazdasági és politikai életébe. Remélem, hogy I. Pinodzsem eddig ismeretlen szövegeinek bemutatása és elemzése szintén jelentősen hozzájárul a korszak vallási topográfiájának ismeretéhez.

Dolgozatom nem törekszik arra, hogy kronológiai kérdésekre választ adjon, mivel ez a témakör irreleváns volt a szövegek szerzői számára.

Az eredmények összefoglalása

Ha összegezni próbáljuk Herihor tevékenységét Thébában, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy nem könnyű jól elkülöníthető szakaszokra bontani karrierjét. Noha valószínűleg katonai háttérrel rendelkezik, korai pályafutása ismeretlen, és amikor először feltűnik adminisztratív szövegekben és templomfeliratokon, már számos fontos katonai és adminisztratív cím birtokosa Amun főpapi címe mellett.

A karnaki „Cachette udvarban” megtalált szobra a legnagyobb valószínűséggel pályafutásának korai szakaszára tehető, mivel címei az uralkodóval való kapcsolatát és felső-egyiptomi vezíri funkcióját hangsúlyozzák. Ki kell emelnünk, hogy legfontosabb funkciói közül egyedül a *ḥ3wty* „vezető” címe hiányzik a szoborról, annak ellenére, hogy viseli a „Felső- és Alsó Egyiptom nagy hadseregparancsnoka” címet. Ez alatt az idő alatt Herihor minden bizonnyal részt vett a Panehesy által hátrahagyott kaotikus belpolitikai és gazdasági helyzet helyreállítási munkálataiban. Hivatali ideje alatt kezdődött meg a Királyok Völgye temetkezéseinek védelme is I. Széthi és II. Ramszesz újratemetésével, akik ekkor még egyelőre saját sírjukba kerültek vissza.

A karnaki Honszu Templom hüposztíl csarnokának dekorációja XI. Ramszeszhez kapcsolódik, azonban Herihor ábrázolásait és jeleneteit is megtaláljuk a falakon. Ezek a jelenetek a király dekorációs programjába illesztve, de külön ábrázolják a főpapot, azonban hangsúlyozzák az uralkodóhoz képest alárendelt szerepét. A jelenetekben katonai és főpapi

címei egyaránt hangsúlyt kapnak, és csupán két alkalommal visel főpapi öltözetet a thébai triász bárkái előtt. Véleményem szerint Herihor karrierjének első feléből származó emlékművei és feliratai nem támasztják alá azt a feltételezést, amely szerint inkább „főpapi” szerepben tűnik fel Karnakban, és inkább „tábornokként” adminisztratív szövegekben.

Főpapi címe csupán néhány alkalommal szerepel egymagában a Mut templom felé vezető felvonulási út szfinxein elhelyezett felújítási szövegeiben és egy graffitin, amelyet a VIII. pülón udvarának nyugati mellékajtajára helyezett el valószínűleg egy alárendeltje. Egy kevésbé ismert felújítási szövege bizonyítja, hogy Herihor használta „az egész ország nagy hadseregparancsnoka” címet főpapi címe helyett is. Ha összehasonlítjuk ezt a jelenséget a sokat vitatott Nesamun orákulummal, ahol Piankh az 1-2 sorban a *t3y hꜣw hr wnmy n(y) nswt s3 nswt n(y) Kš hm-ntr tp(y) n(y) Jmn-Rꜥ nswt ntrw jmy-r(3)-mšꜥ h3wty* „legyezőhordozó a király jobbján, kushi királyfi, Amun, az istenek királya főpapja, hadseregparancsnok, vezető” címeket viseli, azonban a 15 sorban röviden csak tábornokként említik, felmerül a kérdés, hogy a főpapi és vezető katonai címek kiegészíthették-e egymást?

Véleményem szerint Herihor feliratainak elemzése után megállapíthatjuk, hogy az imént említett részletek gyengítik K. Jansen-Winkel felvetését, amely szerint Herihor magatartása Pinakh-kal összevetve inkább „főpapi” lett volna. Herihor ránk maradt emlékművei egyértelműen mutatják, hogy nem fektetett különösebb hangsúlyt főpapi címére. Templomi szövegei inkább hangsúlyozzák azt a tényt, hogy mint a hadsereg és az adminisztráció vezetője és egyúttal Amun főpap, Herihor volt a legbefolyásosabb személy a régióban, aki a Honszu templomban helyettesíthette XI. Ramszeszt rituális funkciói ellátásában.

A fent említett graffiti mutatja, hogy az alattvalók számára Herihor főpapi és királyi státusza valószínűleg elkülönült egymástól.

Ahogy azt már A. Gnirs felvetette, Herihor legrészletesebb címsora egy modell levélben maradt ránk, amelyet a királyi temető őrnöke, Butehamun írt a teljesen személyzet nevében. A címzett Herihor hivatali címeinek felsorolása és a feladók megnevezése után a levél a hagyományos jókívánságokkal folytatódott, amely a következőket tartalmazta: ... *jmy jry=f p3 ḥꜥw n(y) p3 Rꜥ m t3 pt jmy hrp.f p3 t3* ... „...adassék, hogy ő elérje Ré életidejét az égbolton, adassék, hogy ő irányítsa az országot ...”. Ez a kifejezés rendszerint az Egyiptom királyainak trónra lépését írja le.

Ez az osztrakon is mutatja, hogy az adminisztráció képviselői Herihort fáraóval egyező méltóságnak tekintették, annak ellenére, hogy csupán hivatali címeit sorolják fel és nem említik királyi titulátúrával.

Nehéz eldönteni, hogy a levél Herihor királyi státuszba emelkedése előtt, vagy az után íródott-e. Inkább valószínű, hogy egy átmeneti állapotot tükröz, amikor Herihor már a régió legbefolyásosabb szereplője volt, de még XI. Ramszesz alárendeltje.

Herihor királyként végzett tevékenysége, azaz a karnaki Amun templom hüposztílcsarnokának restaurációja és a Honszu templom udvarának díszítése, teljes összhangban van az egyiptomi király hagyományos kötelezettségeivel. Herihor jeleneteiben Ramesszida ikonográfiát alkalmaz és jelzői a Honszu templom udvarának arhitrávjain I. Széthi és II. Ramszesz a karnaki nagy hüposztílcsarnokban elhelyezett jelzőit visszhangozzák.

A Honszu templom udvarának díszítésével Herihor teljesíthette királyi kötelezettségeit Théba istenei felé jelentős kiadások nélkül, mivel a templom valószínűleg már III. Ramszesz idején teljesen elkészült, és csupán a dekoráció hiányzott a falakról. Ismerve az időszak gazdasági nehézségeit, ez bizonyára nem volt mellékes. A 20. Dinasztiától kezdődően Honszu, és egyik alakja Honszu *p3 jr shrw* „aki kijelöli a sorsot”, mint orákulum isten egyre nagyobb népszerűsége tett szert a népi vallásosságban, így nagyon valószínű, hogy Théba lakossága processziók és ünnepek alkalmával rendszeresen látogathatta az udvart. Herihor királyi mivolta tehát egyáltalán nem maradt rejtve Karnak szent falai között.

Horemhebbel ellentétben, aki szintén katonai pályafutását követően lépett Egyiptom trónjára, Herihor nem érezte jelentőségét annak, hogy új funkciójának megfelelően átalakítsa korábbi emlékműveit. Ennek oka minden bizonnyal a királyság, mint intézmény, megváltozott pozíciójában keresendő.

Noha I. Pinodzsem igen számottevő mennyiségű feliratot és emlékművet hagyott ránk, ezek kronológiai sorrendjét felállítani szintén igen nehéz. M. Römer szerint öt fejlődési fázis állapítható meg Pinodzsem címeiben, aki legkésőbb Szmendész 16. évétől királyi titulátúrával is rendelkezik. Azonban nem tisztázott, hogy ezek a fázisok karrierjének elkülöníthető szakaszaihoz kapcsolódtak-e. Figyelemre méltó, hogy civil címeit kizárólag a karnaki Amun templomon kívül találjuk. Karnakban a főpapi cím, és az ehhez kapcsolódó királyi jelzők és ikonográfia, majd a királyi titulátúra használata az uralkodó. Herihorhoz hasonlóan Pinodzsem sem változtatja meg korábbi emlékműveit a királyi cím felvétele után.

Ahogy azt már K. Kitchen megállapította, Pinodzsem legkorábbi emlékműve a Luxori templom udvarán található. Ez a jelenet az akkor már elhunyt Piankh-ot, Pinodzsemet és fivéreit ábrázolja Amun-Ré-Kamutef és Nodjmet előtt. Pinodzsem Théba előljárói, vezíri, és hadsereg parancsnoki címei dominálnak Luxorban elhelyezett úgynevezett másodlagos jeleneteiben és Medinet Habuban is, ahol Nyugat Théba lakossága élt, és a főpap III. Ramszesz korábbi palotájában maga is rendelkezett rezidenciával. Meg kell azonban jegyezni, hogy rezidenciájának ránk maradt ajtódekorációja alapján megállapítható, hogy ezek inkább egy magas beosztású hivatalnok házához illenek, nem pedig királyi palotához.

Mint Felső-Egyiptom kormányzója és Amun főpapja egy személyben, I. Pinodzsem a szükséges építkezésekért és felújítási munkálatokért volt felelős Thébában. Szmedész Didbabieh kőfejtőben elhelyezett sztéléje egy súlyos árvízről számol be, amely megrongálta a Luxor templomnál található folyóágot. A tanísi uralkodó mérnököket és háromezer munkást küldött, hogy megfelelő mennyiségű követ bányásszanak a károk helyrehozásához. Ez az árvíz minden bizonnyal a karnaki Amun templom kikötőjét és a II. Ramszesz által a templom jelenlegi második pülónja elé helyezett szfinxsort is érintette. Noha nem állapítható meg pontosan az esemény ideje, nagyon valószínű, hogy I. Pinodzsem volt az, aki a körzetet helyreállította, és ezzel egy időben újrarendezte a felvonulási utat és a szfinxeket saját szövegeivel és dekorációjával látta el. Ezek mellett befejezte a Honszu templom pülónjának és tetőszentélyének díszítését, és létrehozta a templom saját processziós útját III. Amenhotep kos-szfinxeinek felhasználásával. A főpap építési tevékenységét olyan rituális területekre összpontosította, amely alkalmanként elérhető volt alattvalói számára is. A Honszu templom pülónján és az Amun templom II. pülónja előtt felállított szfinxeken elhelyezett feliratai szerint célja az volt, hogy Thébát és istenei templomait ismét nagyvárossá tegye.

I. Pinodzsem építészeti programja egyértelműen megmutatta, hogy azok Ramesszida példákat követnek. Uzurpálta II. Ramszesz számos emlékművét, és híres elődjéhez hasonló jeleneteket helyezett el Luxorban. A karnaki Amun templom II. pülónja elé helyezett szfinxek talapzatára felvésett szövegei III. Ramszesz és VI. Ramszesz medinet habui geográfiai listáit visszhangozzák, de ezek Pinodzsem esetében egy különleges avatási felirattá lettek alakítva. A főpap „nagy csodákat” vitt véghez Thébában, és ezért cserébe Egyiptom összes istene részesítette jótéteményekben.

I. Pinodzsem egy vályogtéglából épült kápolnát emelt Észak-Karnakban I. Thotmesz korábbi kincstárában az istenként tisztelt I. Amenhotep fáraó és Ahmosze-Nofertari királyné számára II. Ramszesz korábban épített hasonló szentélye mellé, és újrászervezte a 21. dinasztia idején is rendkívül népszerű istenekhez kapcsolódó áldozati kultuszt is.

Munkálatai Medinet Habura is kiterjedtek, ahol a templomkörzetet kerítő fal is helyrehozatalra szorult. Ez a fal a 21. dinasztia elején jelenleg ismeretlen ellenség támadása során komolyan megsérült. Pinodzsem emellett áralakításokat végzett III. Ramszesz millió évek háza templomának I. pülónjának kapuján is. Ezek mellett újraszervezte az áldozatokat, és visszaállította a dekád ünnepet az itt található úgy nevezett „Kistemplomban”, amely Medinet Habut a Luxor templommal kötötte össze.

Látható tehát, hogy I. Pinodzsem tevékenysége processziós utak újra-rendezésére és templom kultuszok visszahelyezésére koncentrált. Thébai építészeti tevékenysége alapján kijelenthetjük, hogy a főpap egy új, de egy úttal tradicionális királyként lépett fel, aki helyreállította a rendet, és újraszervezte a vallási szférát ott, ahol apja Amun élt.

Henuttawy (A) és Maarkaré (A) ábrázolásai alapján megállapítható, hogy a főpap felesége, aki az „énekesnök vezetője” és lánya, aki „istendicsőítő” címeket viselte, fontos szerepet kapott a vallási kultuszban. A karnaki Amun körzet északi részén előkerült Henuttawy és Maatkaré kartusaival díszített ablak arra utal, hogy számukra szintén készülhetett egy kápolna, vagy egy rezidencia a közelben. Amun istendicsőítő intézményének előzményét az Újbirodalom „Amun istenfelesége” címben kereshetjük, és a címet a 20. Dinasztiától kezdve kartus keretezte. Eredetileg királyi hölgyek viselhették a 18. Dinasztia kezdetétől és adminisztrációs intézmény és személyzet kapcsolódott a címhez. A 21. Dinasztia első istendicsőítőjét minden bizonnyal Hatsepsut királynő után keresztelték el, aki maga is viselte a titulust trónra lépését megelőzően. Valószínűleg Maatkaré volt az első, akinek cölibátus alá kellett magát vetnie. Istemkheb (A) neve szintén előfordul férje neve mellett I. Pinodjem által el-Hibében emelt vályogtégla fal pecsétes tégláin, amely erősíti azt a benyomást, hogy a főpapok feleségei szintén prominens személyeknek számítottak a felső-egyiptomi adminisztrációban.

Ahogy azt már M. Römer megállapította, I. Pinodjem feliratai közül több is utal Amunra és egyszer Honszura királyként. Az istenek szintén rendelkezhetek királyi titulátúrával, vagy olyan jelzőkkel, mint például „a Két Ország ura”. Az istenek azok, akik a főpapot kijelölik képviselőjüként, és akik védelmük alá helyezik őt. Az által, hogy a 18. Dinasztiái idején készült templomra vésett szövegekben Amun titulátúráját is tartalmazó eulógia kriptografikus írással íródott, Pinodzsem alárendelt szerepe rejtve maradt Medinet Habu lakossága előtt. A szövegekben Pinodzsem két ország feletti hatalmára való utalások is rejtjeles írásmóddal lettek felvésvé, így valószínűsíthető, hogy a felirat pályafutásának egy

korai szakaszában készült, amikor hatalma még nem szilárdult meg teljesen Felső-Egyiptomban ahhoz, hogy nyíltan felvegye a király státuszt.

I. Pinodjem szövegeinek vizsgálata után inkább valószínűnek tűnik, hogy karrierjének három szakasza különíthető el egymástól. Azok a feliratok, amelyekben adminisztratív címei is felsorolásra kerültek főpapi címei mellett a Luxor templomban és Medinet Habuban egy kezdeti fázist tükröznek. I. Pinodzsem legtöbb emlékműve a második szakaszhoz tartozik, amelyben a hangsúly inkább főpapi címére és az emellett használt királyi jelzőkre és ikonográfiára helyeződik, míg az utolsó fázist a királyi titulátúra és teljes királyi ikonográfia jellemzi.

A királyi státusz elérését megelőző és azt követő emlékműveit Egyiptom szerte, egészen Taniszig megtalálhatjuk. I. Pinodjem királyként lett eltemetve I. Thotmesz újrahasznált, és újradíszített koporsójában. Halotti papiruszán királyként ábrázolták, temetkezési kellékei, mint például usébtije és usébti ládái kartusát viselik.

Ugyan kevés emlékmű maradt fenn, amely Maszaharta személyéhez köthető, azonban ezek vizsgálata után kijelenthető, a főpap feliratain ugyanolyan terminológiát és ikonográfiát használt, mint Herihor és I. Pinodzsem a karrierjük első felében. A főpap uzurpált egy szfinx királyszobrot, és egy nagyméretű, félig sólyom félig ember alakú Honszu istent ábrázoló szobrot. Masaharta az Amun templom déli szektorában volt aktív, ahol egy kerítő falat emelt a konyhák és raktárak köré, amelyek a templomot a mindennapi és ünnepi kultuszokhoz szükséges ételekkel és italokkal látták el. A templom IX. pülónjának közelében egy kaput készített a falba, amelyet saját áldozati jeleneteivel díszített. Emellett a X. pülón udvarának keleti oldalajtaja közelében, II. Amenhotep kápolnájának déli külső falára vésetett egy nagyméretű Amun istent ábrázoló jelenetet, amely másodlagos kultuszhelyként szolgálhatott a templom személyzete és az udvart alkalmanként látogató lakosság számára.

Főpapsága idején folytatódott a királyi múmiák újrapólyálása és újratemetése. Múmiája a TT320-as sírban lelt végső nyugalomra ahová, mint főpapot temették. Meg kell jegyezni, hogy emlékművei két csoportra oszthatók, az első csoportba tartozhatnak azon emlékművei, amelyek nem említik édesapját, a második csoport feliratai ellenben Masahartát I. Pinodzsem király fiaként jelölik meg.

Menheperré közel ötven évig töltötte be az Amun főpapi tisztséget, valószínűleg Szmenész 25. évétől kezdve egészen I. Pszuszennész utolsó éveig, ennek ellenére építkezési tevékenysége Thébában minimálisnak mondható. Főpapi tevékenységét valószínűleg fivére,

Masaharta halálát követően, szintén I. Pinodzsem uralkodása alatt kezdte meg, és csak ez utóbbi halála után tevékenykedhetett függetlenül. Nagyon valószínű, hogy bevételei nagy részét erődrendszerének építésére fordította. Ez az erődrendszer el-Hibétől egészen Edfuig húzódhatott a Nílus mentén. Míg a karnaki Honszu templomban és a Luxor templomban végzet munkálatai meglehetősen csekélynek mondhatók, erősített kerítőfalat emelt a karnaki templomkörzet északi részén és valószínűleg a Luxor templomban.

Sztéléken és a Honszu templom előudvarában fennmaradt feliratai nyújtják számunkra a legnagyobb rálátást a korszak szociális és politikai körülményeire. Ezek a szövegek rávilágítanak arra, hogy Menheperré főpapnak karrierje kezdetén helyi ellenállással és instabilitással kellett szembe néznie Thébában, de később is szembesült problémákkal.

Menheperré vagyoni jogi megállapodást rögzítő orákulum szövege arra enged következtetni, hogy a szövegben említett örökösök valamilyen kompenzációban részesülhettek olyan telkekért, amelyeket rokonaik valószínűleg elveszthettek egy korábbi zűrzavaros időszakban. Tehát Menheperré egy igazságtalanságot orvosolt később. A szövegből megtudhatjuk, hogy az örökösök számára az ezüst és a *rwḏw*-kelme értéke az országos átlagárhoz képest 40 százalékkal lett megemelve. Ráadásul a főpap a saját személyes vagyonából egészítette ki ezt a 40 százalékos többletet, minden bizonnyal azért, hogy ezáltal megnyerje a karnaki Amun templom alsó- és középső papságának és hivatalnokainak szimpátiáját és támogatását. Ez a sajnos töredékes felirat a Honszu templom udvarának egy oszlopán maradt fenn, egy mellékajtóhoz közel, amelyet az Amun templomból a templomba érkező papok használtak, emellett udvart alkalmanként a processziós ünnepeken résztvevő lakosság is látogathatta. Ez a tény erősíti azt a feltételezést, hogy a szöveg nem csupán adminisztratív célokat szolgált, hanem egy, a thébai közösség életének egyik fontos eseményét rögzíthette.

A nagyrészt két pap által írt úgy nevezett „el-Hibeh archívum” levelei és adminisztrációs szövegei említik Menheperré Amun főpapot, feleségét Istemkhebet (C), fiukat II. Szmendészt aki akkor még az Amun második *ḥm-ntr* papja tisztséget viselte, később azonban Menheperré utódként főpap lett. A levelek címzettjei között találunk egy bizonyos Aheperrét, aki a harmadik *ḥm-ntr* pap cím mellett a kushi alkirályi titulust is viselte, az „istenfeleség” háztartásának egyik tagját, egy bírósági hivatalnokot, a főpap személyzetének egyik tagját, katonákat és rendőröket is.

Az egyetlen fennmaradt szöveg, ahol Menheperré említést tesz főpapi címe mellett nagy hadsereg-parancsnoki titulusáról az úgy nevezett „Száműzöttek sztéléje”. Ez természetesen nem jelenti, hogy kevésbé volt befolyásos, mint elődei. A Moszkvai 5560-as

leltári számú papiruszon ránk marad orákulum-töredékben a következő címei olvashatók: *hm-ntr tp(y) n(y) [Jmn]-R^c nswt ntrw jmy-r(3) mš^c wr Šm^cw Mḥw ḥ3wty Mn-ḥpr-R^c m3^c-ḥrw nty ḥ3t n3 mš^cw 3w n(y) Kmt drw* „[Amun]-Ré, az istenek királya főpapja, Felső- és Alsó-Egyiptom nagy hadseregearcsnoka, vezető, Menheperré, az igazhangú, aki egész Egyiptom nagy seregei élén áll”. Menheperré minden emlékművén hangsúlyozta I. Pinodjemtől eredő királyi származását és a királyi cím felvétele előtti összes emlékművén elődjéhez hasonló frazeológiát és ikonográfiát követett.

Egy, a közelmúltban összeállított Penpaihay istenhez írt levélben a következő kérés szövege maradt ránk: „...Őrizd meg Menheperrét, fiadat és őriződ. Add, hogy egészséges legyen. Biztosíts számára életet, bőséget, egészséget, hosszú életidőt, nagy és erős királyságot (*nswt 3t kn*) és győzelmet kardjának minden ország és minden idegen ország felett...”

Menheperré, akárcsak korábban Herihor, gyakran zárta főpapi címét kartusba, ahogyan azt a különböző építményeiből előkerült vályogtéglá pecséték tanúsítják. Azt szintén meg kell jegyeznünk, hogy Rio de Janeiróban őrzött szobra hangsúlyozza, hogy Menheperré főpap és király is volt egy személyben.

Konklúzió

A dolgozat összegyűjtötte, elemezte, és kontextualizálta a 21. Dinasztia első felének legfontosabb templomban elhelyezett emlékműveit és feliratait és a vizsgálat a következő eredményekkel zárult:

Először is meg kell állapítanunk, hogy a körülményekhez képest számottevő mennyiségű felirattal rendelkezünk ebből az időszakból, amelyek nem szorítkoznak csupán a karnaki Amun templomra, amely az ókori Egyiptom egyik legjobb állapotban ránk maradt temploma, hanem megtalálhatók más fontos felső-egyiptomi központban is, amilyen Abüdosz és Koptosz is volt.

A 20. dinasztia végének történelme kapcsán gyakran felmerült, hogy a királyi hatalom meggyengülésével egy időben a thébai Amun isten főpapjai nagyobb hatalomra nyertek szert. Nem vitatható, hogy a zűrzavaros időszakban közel ötven évig Ramszesznakht főpap családja tartotta kezében az Amun főpapi pozíciót ezzel együtt az irányítást Amun hatalmas birtoka felett. Emellett a család számos más fontos pozíciót is birtokolt Thébában, amely mindig is Felső-Egyiptom adminisztratív központja volt. Ramszesznakht főpap volt az első, akit a király

jelenléte nélkül ábrázoltak Théba istenei előtt virág- és libációs áldozat bemutatása közben a karnaki templom külső falain. A főpap tevékenysége alkalmanként az Amun körzet ügyein túl is terjedt, azonban sem ő, sem fiai nem támasztottak igényt a királyság semmilyen formájára sem. A 21. Dinasztia első felének főpapjainak státusza és hozzáállása azonban teljesen különböző volt.

Ahogy azt nemrég A. Gnirs megállapította ‘in ancient Egypt, centralized power was always connected with (sanctioned) use of violence and the control of the armed forces. Historical evidence shows that at least from the Middle Kingdom, the mastery of specialized weapons, the organisation of manpower, leadership and battle experience were basic features to any claim to the throne’.¹

Az 20. dinasztia végének adminisztratív szövegei egy problémákkal terhes időszakot tárnak elénk, amelyet az ország politikai szétszakadása, belső bizonytalanság, gazdasági nehézségek és éhínség jellemezett. A központi adminisztráció gyengülésével Théba számos jelentős közigazgatási funkciója, mint például a királyi magtárak ellenőrzése, a núbiai provincia és az Amun birtok irányítása, egy új vezető katonai elit kezébe került. Herihor a karnaki Honszu templom hüposztis csarnokában elhelyezett feliratai egyértelműen bizonyítják, hogy az *jmy-r(3) mšꜥ wr* „nagy hadseregparancsnok” és a *h3wty* „vezető” címei az Amun főpapi tisztséggel kiegészítve teheték hatalmát egy királyéhoz hasonlíthatóvá.

Herihor pályafutását XI. Ramszesz uralkodása alatt kezdte és karrierje legalább felében elfogadta annak hatalmát. Ekkor fontos közigazgatási és katonai címeket viselt, és egyértelműen nem tartozott a korábbi papi elithez. Ránk maradt emlékművei alapján megállapítható, hogy hatalmának alakulásában egy fejlődési folyamat mutatható ki a királyi cím eléréséig. Ő volt az egyetlen Amun főpap, aki elődeihez hasonló szobrot készíttetett magának, amely írnok pozícióban ábrázolja főpapként, majd később királyként is ábrázoltatta magát. A Honszu templom udvarának jelenetein Herihor egyértelműen egész Egyiptom tradicionális uralkodójaként jelenik meg.

A 21. dinasztia taniszi uralkodói és a déli főpapok és hadseregparancsnokok szoros rokoni kapcsolatban álltak egymással és ugyanahhoz az új politikai elithez tartoztak, amelynek gyökerei minden bizonnyal líbiai származásukból eredtek.

¹ Gnirs 2013 639.

Ugyan mindkét fél egymástól független maradt, mégis szoros kapcsolatot ápoltak egymással. Líbiai származásuk hatása – a családi kapcsolatok hangsúlyozása, a fivérségen alapuló kapcsolatok és a királyság eszméjét illető megváltozott viszonyulás – már a 21. Dinasztia idején megmutatkozott. Noha Szmendész, I. Amenemniszut és Pszusennész uralkodási idejéből kevés emlékmű maradt ránk, ezek alapján kijelenthető, hogy a taniszi uralkodók a királyi titulátúrát és ikonográfiát egységesen alkalmazták.

Ha megvizsgáljuk a korszak magasabb tisztségviselőinek építményein elhelyezett ajtódekorációt, akkor megállapíthatjuk, hogy Memphiszben legalább I. Pszusennész és Sziamon uralkodása alatt a hivatalnokok egyértelműen elfogadták a király felsőbbrendűségét.

Mindeközben Thébában az ajtók más képet mutatnak. Itt a dekorációs program ugyan követi a korábbi Ramesszida mintákat, azonban ezek nem tartalmazzak királyi kartusokat vagy ábrázolásokat. A ház tulajdonosa hasonló jótéteményeket és biztosítékokat kér és kap, mint az azt megelőző időszakokban, csak a jótevő személye változik, a király alakját felváltják az istenekéi. A 21. dinasztia közepétől kezdve legalább a karnaki Amun papság királya maga Amun isten lesz.

Nagyon valószínű, hogy Thébában a többségében egyiptomi származású lakosság az új uralkodókkal szemben ellenállóbbnak bizonyult, így ezek építményeiket és politikai tevékenységüket a körülményeknek megfelelően alakították.

A néhai Piankhot, I. Pinodzsemet és testvéreit Amun-Re-Kamutef és Nodjmet előtt ábrázoló luxori graffiti tájékoztat bennünket arról, hogy Pinodzsem magas katonai és Amun főpapi címei mellett más fontos közigazgatási funkciókat is betöltött, családjának tagjai pedig, a Ramszesznakht család példáját követve, Théba egyéb fontos templomait és intézményeit irányították.

I. Pinozsem a királyi cím felvétele előtti emlékművein a főpapi ikonográfiát királyi elemekkel kombinálta, és hangsúlyozta Amun-Ré, Mut és Honszu istenektől eredő származását. Építészeti tevékenységének elemzése megmutatta, hogy már az előtt is királyként tevékenykedett, mielőtt hivatalosan is felvette volna a királyi státuszt.

M. Römer álláspontjával szemben, aki úgy vélte, hogy Herihor, I. Pinodzsem és Menheperré uralkodásának alapja Amun főpapi címükben rejlett, úgy vélem, hogy Amunhoz fűződő kapcsolatuk sokkal inkább legitimációjukban, mint hatalmukban játszott szerepet.

Ugyan már I. Pinodzsem alatt elkezdődik a királyi titulátúra alkalmazása Amun-Ré és Honszu számára is, azonban ennek a jelenségnek a hatása a 21. Dinasztia első felében még nem érződik, és inkább később válik jelentőssé. A medinet habui Kistemplom déli falán

elhelyezett szövegben Amun választékos titulátúráját egy kriptografikus írással írt eulógiába illesztették, így I. Pinudjem az istennel szemben alárendelt szerepe rejtve maradhatott a templomkörzet lakói és látogatói előtt. Az istenek királyi szerepe egyáltalán nem a 21. Dinasztia találmánya volt, és az istenek, közülük is elsősorban Amun, a korai Újbírodalomtól kezdve orákulumok során nyilvánították ki kívánságukat fontos állami ügyekkel kapcsolatban is.

Maszaharta rövid pályafutása alatt készült emlékművein ugyanazt az ikonográfiát és frazeológiát alkalmazta, mint apja korai felirataiban, és egyéb címei mellett a *sšm T3wy* „a két ország irányítója” jelzőt is viseli Honszu istent ábrázoló különleges, uzurpált szobrán. Az itt bemutatott főpapok mindegyike viselt olyan címeket, vagy jelzőket, amely legalábbis Felső-Egyiptom legfőbb uraként jellemzi őket.

Menheperré egy erődrendszerrel erősítette és biztosította uralmát Felső-Egyiptom és a nyugati oázisok felett. Annak ellenére, hogy kevés Thébából származó emlékműve ismert, erődített falait ebben a városban is megtaláljuk, emellett igen aktív szerepet vállalt a Thébai közösséget érintő ügyekben. Menheperrének itt helyi zavargásokkal kellett szembenéznie, de miután stabilizálta a kialakult helyzetet, ellenfelei számára kegyelmet gyakorolt.

Ugyan az előző időszakokhoz képest viszonylag kevés adminisztratív szöveg maradt ránk, a fennmaradt levelek és adminisztratív feljegyzések megerősítik, hogy a mindennapi élet a 20. Dinasztiához képest nem változott jelentősen, és az hivatalnokok elfogadták a hadseregparancsnokok hatalmát. Az olyan kívánságok, mint „Ré életideje”, vagy „nagy királyság” Herihor és Menkeperré számára tovább erősíti azt a felvetést, hogy a hatalmukhoz való hozzáállás megváltozhatott.

Ha megpróbáljuk összegezni az itt vizsgált thébai Amun főpapok és hadseregparancsnokok építési tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy ezzel kapcsolatban a következő főbb jellemzők dominálnak: királyi ikonográfiát használtak, építési tevékenységüket processziós útvonalakra, vagy más, alattvalóik számára is látogatható rituális helyszínekre összpontosították. Emellett Ramesszida királyi példákat követtek és szobrokat, vagy jeleneteket helyeztek el a templom személyzete, vagy alkalmi látogatói számára.

Ezek az Amun főpapok kivétel nélkül jelen voltak a karnaki Honszu templomban, amely templom fő istene egyre nagyobb jelentőségre tett szert a Harmadik Átmeneti Kortól kezdve. Honszu, mint orákulum isten nagy népszerűségnek örvendett és III. Oszorkon, a templom előtt felállított, 25. Dinasztia idején készült oszlopcsarnokának feltárása során

előkerült, jelenetei rámutattak arra, hogy ebben az időszakban Honszu isten helyettesíthette Hóruszt, így a királyi legitimációban is szerepet kapott.

Herihor megfelelő jelenetekkel látta el a Honszu templom udvarát, I. Pinodzsem pedig befejezte a pülón és a tetőn található kápolna díszítését, majd kialakította a templom processziós útvonalát. Menheperré valószínűleg újraszervezte, vagy visszaállította a templomi áldozatokat, amely eseményt egy oldalajtó díszítésével örökítette meg. Az összes főpap közül Maszaharta az, aki a legkevesebb emlékművet hagyta ránk, ennek oka valószínűleg hivatali idejének rövidségében keresendő. Ennek ellenére ő is igyekezett teljesíteni kötelezettségeit az isten felé, amelyet a főpap uzurpált, majdnem két méter magas, a templomban talált Honszut ábrázoló szobra is tanúsít.

A Honszu templom jeleneteinek vizsgálata megmutatta, hogy mindezek ellenére Amon-Ré isten az, aki az udvar jelenetein dominál, a pülón déli oldalán pedig a thébai triász. Ezáltal a főpapok Théba legfontosabb istenének, Amunnak is leróhatták kötelezettségeiket.

Herihor a templomban elhelyezett dekorációs programja egy tradicionális egyiptomi király munkálataival egyezik. I. Pinodzsemet ugyan főpapi öltözetben ábrázolták a pülón jeleneteiben, azonban ezek a király számára fenntartott áldozati jelentek bemutatása közben mutatják, tetteiért jutalmul pedig királyi adományokat kapott az istenektől. Nem csak purifikációs szertartásokban, étel- és italáldozatokban, kenőcsáldozat bemutatásában, vagy virágcsokrok és nyakláncok hozásában vett részt, hanem ábrázolták a két *hs*-vázával és több alkalommal Maat áldozat bemutatása közben is. Ugyanezt az ikonográfiát alkalmazta Maszaharta is a templom *šnꜥ wꜥb* létesítményeihez vezető általa emelt ajtó áldozati jelenetein, ugyan jóval kisebb léptékben.

Herihor a Honszu templom hüposztíl-csarnokában felvett dedikációs felirataiban arról számol be, hogy a csarnokot fehér mészkőből építette újjá, a templom szentélyét elektrummal díszítette és a korábbi áldozatokat megduplázta. I. Pinodzsem a templom pülónján használt jelzői hangsúlyozzák jelenlétét Karnakban és Thébában, és kiemelik, hogy építészeti és restaurációs tevékenységének célja az volt, hogy visszaállítsa Théba korábbi nagyságát.

I. Pinodzsem átrendezte Théba város legfőbb templomainak processziós útvonalait, és visszaállította népszerű isteneinek kultuszát.

Herihor áldozati jelenetei Ramesszida ábrázolásmódot követik, az udvar architrávjain elhelyezett dedikációs felirataiban használt jelzői pedig I. Széthi és II. Ramszesz a karnaki Amun templom hüposztíl-csarnokának architrávjainak szövegeit visszhangozzák.

I. Pinodzsem építési tevékenysége megmutatta, hogy ő szintén előszeretettel fordult Ramesszida példákhoz. II. Ramszesz több emlékművét is usurpálta Karnakban, és a Luxor templom udvarában elődjéhez hasonló jeleneteket helyezett el. A karnaki Amun templom II. pülónja előtt felállított szfinxsor talapzatára felvésett szövegei III. és VI. Ramszesz Medinet Habuból jól ismert geográfiai szövegeire emlékeztetnek, annak ellenére, hogy Pinodzsem esetében ezek egy különleges dedikációs felirattá voltak alakítva. A szöveg szerint a főpap „nagy csodákat” vitt véghez Thébában és ezért cserébe egész Egyiptom istenei jótéteményeire számíthatott.

Herihor és I. Pinodzsem emlékművei hangsúlyozzák, hogy készítőik folytatták a kétezer éves királyi hagyományokat és biztosították a Maat fennállását, amely az egyiptomi társadalom egyensúlyának fontos eleme volt.

Herihor, I. Pinodzsem és Menheperré is, valószínűleg karrierjük későbbi szakaszában, királyi titulaturát használt, azonban ez a tény az egyiptológiai kutatás általában jelképesnek tekintette. Valóban figyelemre méltó, hogy egyikük sem törekedett arra, hogy korábbi emlékműveit új státusznak megfelelően átalakítsa. Ennek a jelenségnek az okát a líbiai kor idejét jellemző, a királysággal és a hatalom birtoklásával szembeni megváltozott hozzáállásban kereshetjük. Ahogy azt G. Broekman kimutatta ‘on the traditional Egyptian level the king was the supreme and unique ruler over Egypt, whereas on the level of Libyan hierarchy he was an equal of the other great chiefs... Obedience to the king was not so much based on his august royal status resulting from an ideological tradition, as on alliances and agreements’.² Egyiptom új vezetői folytatták a korábbi ikonográfiai tradíciót és az ország korábbi uralkodóival egyező szerepüket és legitimációjukat hangsúlyozták, azonban mindez inkább az egyiptomi lakossággal általi elfogadásukat szolgálta.

Az I. Pszuszenészt követő uralkodók származása nem ismert, azonban valószínű, hogy egy másik líbiai törzsből származhattak. Trónra lépésükkel Menheperré családja, ahogy az felirataik alapján is nyomon követhető, látszólag elvesztette a közvetlen hatalmat. Hamarosan egy új dinasztia lépett Egyiptom trónjára, és ennek tagjai igyekeztek családon belül tartani legbefolyásosabb pozíciókat, mint például a hadsereg parancsok és a thébai Amun főpapja vagy a hérakleopoliszi Herishef főpapja tisztségek. Amennyiben ez nem sikerült, ezek a befolyásos katonai vezetők, Felső-Egyiptom irányítói, ismét királyi státuszba emelkedhettek.

² Broekman 2010 87.